

CVJETKO MILANJA O JEZIKU, NAD JEZIKOM I U JEZIKU

Ivo Pranjković

(Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet – Zagreb)

U prilogu je riječ o pitanjima suodnosa između jezika i filozofije, jezika i spoznaje, jezika i društva, jezika i povijesti te posebno između jezika i moći kojima se u svojim znanstvenim i stručnim preokupacijama jedno vrijeme intenzivno bavio kolega Cvjetko Milanja, posebice u knjizi *Užas jezične moći* (1985).

Kolega Cvjetko Milanja u svojim se znanstvenim i stručnim preokupacijama nije bavio samo književnom teorijom, književnom poviješću i književnom kritikom te vrlo intenzivnim praćenjem i izvanredno lucidnim komentiranjem hrvatske književne produkcije (posebice pjesničke) u zadnjih nekoliko desetljeća. On se, između svega ostaloga, jedno vrijeme intenzivno bavio i fenomenom jezika, i to filozofijski duboko osmišljeno i teorijski čvrsto utemeljeno. To je bavljenje najviše došlo do izražaja u njegovoj knjizi *Užas jezične moći. Represalijska jezična moć* (Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1985).¹ U toj se knjizi na 130 stranica razmatraju pitanja odnosa između filozofije i jezika odnosno filozofije i lingvistike, između jezika i društva, jezika i po-

¹ U predgovoru toj knjizi pod naslovom *Riječ "isprike"* Milanja napominje da je ta knjiga "nastala kao napor (više godišnja – sic!) razmišljanja o jeziku, nad jezikom, u jeziku, a u okolišu drugoga jezika" (odatle i naslov ovome mome osvrtu). Riječ je naime o tome da je knjiga nastala u vrijeme Milanjina dvogodišnjega studijskog boravka u Kölnu.

vijesti, jezika i otuđenja, jezika i vlasti, jezika i gramatike, jezika i teksta (diskursa), jezika i pisma, jezika i proizvodnje, jezika i svijesti odnosno spoznaje itd. U tim svojim razmišljanjima Milanja je blizak onim filozofijskim i/ili lingvističkim koncepcijama po kojima je jezik, koji je uvijek i nužno društveno uvjetovan, ujedno i instrument jezične moći, koja je na neki način “sukladna raspodjeli društvene (a često i ekonomske) moći” (11). Uostalom između jezika i društva i inače postoje brojne podudarnosti. I jezik i društvo naime za čovjeka su nesvjesne stvarnosti; ni jezik ni društvo ne mogu se mijenjati ljudskom voljom, i društvo i jezik nužni su preduvjeti za međuljudsku komunikaciju itd. To međutim nikako ne znači da su jezik i društvo iole podudarne strukture. Naprotiv! Promjenom društvenih i političkih ustrojstava, ni onda kad je ta promjena rezultat velikih društvenih previranja, ne mijenja se sam jezik. Međutim ono što je moguće, i na čemu Milanja posebno insistira, jest činjenica da se jezikom ideologizira diskurs, da društvo kao vlasnik određene diskurzivne prakse ima izrazitu, često i vrlo opasnu represalijsku moć. Ono vrlo često i na vrlo raznolike načine jezikom manipulira, pa time u nekom smislu i “privatizira” jezik. Štoviše Milanja s tim u vezi govori čak i o “fašizoidnoj” naravi te i takve jezične moći, o svojevrsnom “jezičnom fašizmu” te o jeziku kao mehanizmu vlasti koji političkim ideologijskim diskursima “kastriira njegovu komunikabilnu težnju” (15).

Spomenuti politički ideologijski diskursi dovode do monologizacije jezika u kojoj je “iluzorno govoriti o nekakvom subjektu u jeziku na razini življene individualne slobode unutar određene socijetetnosti” (16). Cijelo dvadeseto stoljeće, po Milanjinu mišljenju, obilježeno je vladavinom upravo takvih strašnih političkih monologizama.

U poglavlju *O potrebi problematiziranja jezika i različitim pristupima jeziku* (19–31) Milanja komentira neke strukturalističke i poststrukturalističke aspekte u pristupima jeziku kako u jezikoslovlju tako i u filozofiji, etnologiji, antropologiji, povijesti, sociologiji, psihologiji, književnoj znanosti, pragmatici itd. Posebno izdvaja i komentira vrlo važno strukturalističko učenje o razlici kao bitnom konstituensu jezičnoga ustrojstva (parafrazirajući jedan od najpoznatijih strukturalističkih slogana prema kojemu u jeziku postoje samo razlike). S tim u vezi on smatra da su strukturalistički pristupi jeziku urodili plodovima na koje se dakako može (i treba) kritički osvrutati, ali koji se nikako ne mogu i neće osporiti. On je nadalje uvjeren da je svojevrsna “gramatikalizacija” znanosti koju je inaugurirao strukturalizam bitno

pridonijela demitizaciji i demetafizičnosti brojnih, prije svega humanističkih znanosti.

U nastavku Milanja komentira konkretnije rezultate istraživanja u pojedinim znanstvenim područjima više ili manje povezanim s jezikom i/ili lingvistikom, pa tako npr. posebno govori o psiholingvistici kao znanosti u kojoj se proučavaju odnosi “između jezičnih i psihičkih struktura” (22), ponajprije u procesima usvajanja i/ili uporabe jezika.

Naglašava Milanja nadalje i plodne rezultate do kojih su dovela istraživanja suodnosa između jakobsonovski poimanoga odnosa između “lingvistike i poetike”, u kojem su uočene i adekvatno opisane brojne specifičnosti poetskoga diskursa u odnosu na nepoetske diskurse te specifičnosti u proučavanjima verbalne umjetnosti u odnosu na neverbalna umjetnička područja.

Spočinje Milanja dakako i vrlo važnu ulogu koju je lingvistika odigrala u razvoju etnologije i antropologije, što se posebno odnosi na problematiziranje situacija, uporaba i funkcija govora kao čovjekove stvarne djelatnosti, tj. uloga i funkcija govora u stvarnim sociokulturnim kontekstima.

No Milanja na poseban način i posebno utemeljeno insistira na suodnosu između jezika (i lingvistike) i filozofije. Jezik naime mora biti relevantno filozofijsko pitanje već i zato što njegovo problematiziranje pretpostavlja “upitanost o osnovnim, fundamentalnim modusima bitka u svijetu, o tome kako uopće nastaje i kako funkcionira smisao, što biću omogućuje opstanak” (26). Po Milanjinu sudu filozofija posebno problematizira (ili bi bar trebala problematizirati) tri skupine pitanja. Prvo je pitanje značenja, tj. odnosa između jezika i stvari (s posebnim naglaskom na utemeljenoj tezi da jezične jedinice imaju značenja samo u kontekstu većih cjelina). Drugo je filozofski izrazito relevantno pitanje pitanje znaka, posebice u okviru tzv. teorije označitelja u kojoj se izrazito naglašava ideologijska dimenzija označitelja. Drugim riječima u toj se teoriji pitanju konstituiranja smisla pridružuje i pitanje konstituiranja subjekta. Kad je riječ o problematiziranju pitanja znaka, osobito valja imati na umu činjenicu da je znak uvijek znak nečega, i da se to nešto uvijek nalazi izvan samoga znaka (31). Treći krug pitanja u kojima se susreću filozofija i lingvistika tiče se hermeneutike, tj. razumijevanja i tumačenja pojedinih tipova diskursa, čime se problematizira i sama narav interpretacije, a time dakako i narav samoga diskursa. “Bratimski zagrljaj filozofije i lingvistike” (29) dolazi napokon do izražaja i u području proučavanja tzv. dubinskih struktura (naročito u okvirima trans-

formacijsko-generativne gramatike i generativne semantike), tj. onih jezičnih struktura koje su bitno obilježene *semiosisom*, tj. raznolikim semantičkim kategorijama.

Milanja se ukratko dotiče i pitanja kojima se bavi pragmatika, a to znači pitanja vezanih za utjecaj konteksta (i tzv. konsituacije) na jezik i njegovu porabu. Riječ je dakle o pitanjima koja se tiču same komunikacije, primjerenosti ili neprimjerenosti jezičnih poraba u odnosu na govornu situaciju, odnosa između govornoga čina (ili tzv. govornoga događaja) i sudionika toga čina (govornika i sugovornika) te njihova utjecaja na komunikaciju odnosno njihova mjesta u samom ustrojstvu jezika.

Na vrlo poticajan način dotiče se Milanja i suodnosa između jezika i svijesti, ili bolje reći jezika i nesvjesnoga. Jezik/govor često se naime poima i kao “prezentacija subjekta sebi samome” (35), pa se u tom smislu nerijetko tvrdi da je diskurs nesvjesnoga strukturiran kao što je strukturiran i jezik. Čak se jezik u nekim razmatranjima na freudovski način uspoređuje i sa snom. U snovima se naime spajaju suprotnosti i predočuju u jednom predmetu ili se pak neki element predstavlja njegovom suprotnošću. Drugačije i konkretnije rečeno, i snovima dominiraju figure metonimije i metafore kao što dominiraju i jezičnim ustrojstvima.

No meni osobno najzanimljivijom se čini Milanjina prezentacija suodnosa između povijesti, književnosti, lingvistike i epistemologije, a posebice tumačenje tzv. epistemološkoga reza, koji on uvjerljivo i zorno predstavlja na primjeru povijesti kao znanosti. Pritom polazi od razmišljanja Paula Valéryja prema kojima je povijest najopasniji od svih ljudskih proizvoda jer se njome obmanjuje, uspavljuje, opija, dočaravaju se lašne uspomene, podgrijevaju stare mržnje, uznemiruju narodi megalomanskim delirijima i tako pretvaraju “u ogorčene, uznemirene, surove nemani” (43). Povijest je nešto što se ne nalazi “poput kamena ili biljke” (47), nego je povijest nužno proizvod, i to proizvod uvjetovan određenom društvenom i ideološkom situacijom. Povjesničari čak ne operiraju ni (samim) događajima, nego opisima tih događaja. Zato je povijest zapravo priča(nje), a upravo ta činjenica izravno približava povijest i književnost. Kao što se u kakvu romanu događaji od cijelog jednog stoljeća mogu ugurati na pola stranice, tako i povjesničar manipulira onime o čemu govori, bitnim proglašava ono što on sam zove događajima, a tragovi tih događaja (zapisi, dokumenti, svjedočenja i sl.) u pravilu su već manje ili više ideologizirani. U njih povjesničar vjeruje ili ne vjeruje, ne može ih odvijati unatrag. Drugim riječima povjesničari imaju punu slobodu na različite načine komadati povijest po svom ukusu i po

svojim svjetonazorskim odnosno ideološkim uvjerenjima. Zato se za povijest nikako ne može reći da je egzistencijalni pojam. Ona je zapravo knjiški pojam. Zato spontana ljudska svijest i ne poznaje pojma povijesti. Povijest naime pretpostavlja intelektualnu elaboraciju po načelu rekonstrukcije, a ne po načelu intuicije. Drugim riječima spoznaja prošlosti nikad nije neposredna datost.

Milanja iz svega rečenoga zaključuje da je povijest, a *mutatis mutandis* i sve druge znanosti o čovjeku, zapravo “označiteljska semiotička praksa” (49), a to opet znači da je bitno obilježena jezičnim odnosno lingvističkim posredovanjem. To je ujedno i glavni razlog što se lingvisti u nekim strukturalističkim i poststrukturalističkim teorijama i metodologijama jedno vrijeme davao gotovo apsolutni epistemološki primat, a što je sve skupa nazvano epistemološkim rezom.²

Na zanimljiv način razmišlja Milanja i o odnosu između jezika i pisma s jedne strane te vlasti i religije s druge strane. Suodnos između vlasti i jezika odnosno pisma temelji se na činjenici da je vladajuća klasa uvijek upravljala pismom (izmišljala ga, plasirala i nadzirala), pa je onda upravljala i diskurzivnom praksom uopće. Time je ujedno u većoj ili manjoj mjeri upravljala i društvom.

Kako je međutim uporaba pisma oduvijek imala i magijsku moć, normalno je da je imala i religijsku primjenu. Pismo i ono što je njime napisano čuvali su svećenici pa su na taj način i upravljali pismom odnosno diskurzivnom praksom. To što je rečeno o odnosu između vlasti i pisma/jezika dijelom se odnosi i na raznovrsne pisare koji su često zauzimali visoke položaje u društvu upravo zahvaljujući tome što su se odlikovali “znanstvenošću pisma”.

Raspravlja Milanja i o jeziku kao o obliku ljudske djelatnosti, a s tim u vezi posebno o odnosu između jezičnoga ustrojstva i jezičnih funkcija u procesima komunikacije. Jezikoslovci strukturalističkoga usmjerenja težili su svojevrsnom objedinjavanju strukture i funkcije na analogan način kao što su težili objedinjavanju forme i značenja. S druge strane jezična djelatnost promatrala se u pojedinim strukturalistički utemeljenim usmjerenjima u

² Ovdje treba bar napomenuti da su se neka razmišljanja vezana za epistemološki rez već krajem 20. stoljeća stubokom promijenila, pa čak pretvorila i u svoju suprotnost. Štoviše, povremeno su se mogla čuti čak i pitanja nije li zapravo nastupio kraj lingvistike kao znanosti. Opširnije o tome piše Dubravko Škiljan u svojoj knjizi *Kraj lingvistike? Fragmenti protiv fragmentizacije* (Filozofski fakultet u Zagrebu, Biblioteka SOL, Zagreb, 1991).

terminima i pojmovima jezika kao proizvodnje, kao svojevrsnoga otuđenja i kao sredstva različitih tipova manipulacije.

Jedan od težih zadataka filozofije jest izlazak iz svijeta misli u stvarni svijet, a i taj se izlazak nužno događa preko jezika. Jezik je i nastao iz nužnosti uspostavljanja komunikacije s drugima, što se postupno odvijalo kroz proces stvaranja simbola i simboličke aktivnosti, koja je ujedno i nužan preduvjet bilo kojega oblika društvenosti. Čovjek je bitno određen time što govori i što radi, on time na neki način stvara samoga sebe, ali je taj stvaralački proces uvijek i nužno društvene naravi. Drugim riječima jezik će odgovarati potrebama pojedinca tek onda kad odgovara potrebama čitave zajednice.

Zahvaljujući tijesnu suodnosu između jezika i vlasti, jezici su, kao što je već bilo rečeno, uvijek igrali vrlo važnu ulogu u procesima ideologizacije. Štoviše čak su i pojedine jezikoslovne teorije izravno pridonosile ideologizaciji, a time i učvršćivanju vlasti. Zato je zadatak znanosti, osobito one koja je semiotički usmjerena, da spomenutim epistemološkim rezom pripomogne razobličanju ideologiziranih diskursa, a time bar donekle i dezideologizaciji stvarnosti. Pojedini poststrukturalistički teoretičari i/ili mislioci (npr. H. Marcuse ili R. Barthes) uspostavili su razliku između tzv. enkratičkoga i akratičkoga jezika. Enkratički se jezik “razvija i tovi u sjenci vlasti” (91) i time učvršćuje tu vlast, a akratički je jezik usmjeren protiv vlasti, on je buntovan, on je mehanizam kojim se proizvode revolucionarni diskursi. Po mišljenju tih mislilaca jezik ni izdaleka nije nedužan, ni čist, ni altruističan. Ti mislioci štoviše govore o “totalitarnim jezičnim ustrojstvima” na kojima se temelje totalitarni društveni i politički sustavi. Ti i takvi društveni i politički sustavi naime programiraju i projektiraju društvenu praksu na osnovi totalitarnih, već ideologiziranih jezičnih ustrojstava. Totalitarni režimi, prema Hegelu, egzistiraju na iluziji o spojivosti iracionalnoga autoriteta (autoriteta vođe) i realnih sposobnosti. Drugim riječima apsolutistički vođa (npr. monarh) prebacuje konstativ u performativ. Tako je primjerice Adolf Hitler svoje vlastito “autentično iskustvo” prenio iz osobne sfere na društvenu i političku pozornicu.

S temama o kojima je dosad bilo riječi vrlo je tijesno povezana i tema jezičnog otuđenja, kojoj je izvorište ne samo u lošem i/ili neadekvatnom funkcioniranju jezika nego i u činjenici da korisnik jezičnog materijala nije tog materijala uopće svjestan. Neki tu vrstu jezičnog otuđenja uspoređuju čak i s radnikovim otuđenjem na proizvodnoj traci. Naime unatoč tomu što u području jezične djelatnosti ne postoji privatno vlasništvo, nego je sve socijalizirano, ipak se u samoj cirkulaciji koja je svojstvena komunikaciji

krije velika zamka jer komunikacijska cirkulacija u društvenoj zajednici čini svojevrsno “jezično tržište” koje funkcionira po sličnim zakonitostima po kojima se od robe na tržištu, koja je javna, stvara privatni kapital. To drugim riječima znači da itekako ima vlasničkih, pojedinačnih ili grupnih uporaba jezika. Sa svim je tim u vezi i činjenica da jezični subjekt nužno ponavlja nadosobni model, da rabi jezik automatski i nesvjesno, da zapravo i ne zna ni kako govori ni zašto govori. Govornik dakle o samom procesu jezične proizvodnje zapravo ne zna ništa, ne zna čak ni to da sam pripada tom procesu, da ga taj proces određuje, da mu stavlja naočale kroz koje promatra svijet (103). Zato se svako otuđenje, uključujući i jezično, ukazuje kao falsificiranje, kao nekakva opća disfunkcija u razvoju povijesti u kojem se (razvoju) čovjek odvojio od prirode i uspostavio odnos prema toj prirodi i prema drugim ljudima, ali se nažalost u tom razvoju odvojio od vlastite prirode.

Milanja između ostaloga operira i pojmom dogmatskoga diskursa. Bitna je osobitost takva diskursa da sam duboko vjeruje u svoju nepogrešivost (inače ne bi bio dogmatski). Osim toga on se strukturira i uređuje tako da može ovjeravati sam sebe. On nema izvanjske korekture, funkcionira zapravo kao automatizirani stroj. Zato se u pravilu ili u potpunosti prihvaća ili u potpunosti odbacuje.

Sve ovo što je rečeno u vezi s dogmatskim diskursom uvelike vrijedi i za politički diskurs uopće. I politika naime u pravilu istupa s apsolutnim zahtjevima. Ona primjerice nije znanost, ali odlučuje o znanosti i njezinim rezultatima. Politika nije naravno ni religija, ali ima svoje idole i svoje svećenstvo. Za modernoga čovjeka politika je, ukratko, doista postala sudbinom (104).

Ovih nekoliko isječaka iz Milanjinih više nego zanimljivih te intelektualno izrazito relevantnih i zaoštrenih, katkada i provokativnih razmišljanja, utemeljenih na postavkama brojnih uglavnom strukturalistički i poststrukturalistički orijentiranih mislilaca i/ili jezikoslovaca (npr. G. W. Hegel, S. Freud, K. Marx, L. Wittgenstein, H. Marcuse, J. Lacan, C. Levi-Strauss, J. Derrida, R. Barthes, F. Rossi-Landi, F. de Saussure, L. Hjelmslev, E. Benveniste, R. Jakobson, N. Chomsky itd.), prikazuju nam našega dragog kolegu, slavjenika Cvjetka Milanju kao izvanredno dobroga znalca gotovo svih relevantnih misaonih tokova koji su u središtu pozornosti imali fenomen jezika i njegova odnosa prema pojedincu i kolektivu, osobito sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća.